

REFORMATION AND THE UNITARIAN CHURCH (Abstract)

Unitarianism as a religious denomination developed in Poland and Transylvania during the 16th century as a radical wing of the Reformation. This paper presents the historical formation and progress of the Transylvanian Unitarian Church through the life and work of Ferenc Dávid his antitrinitarian associates. Presenting the main resolutions adopted by the Transylvanian Dieta in the second part of the 16th century the paper aims to give an introduction how religious tolerance emerged and permitted ardent religious debates between the different religious communities. The closing part of the article draws the institutional structure of the forming Unitarian Church of Transylvania.

Keywords: *Reformation, Unitarian Church, Transylvania, Ferenc Dávid, religious debates.*

Introducere

Biserica unitariană din Transilvania ocupă un loc semnificativ în istoria Reformei europene datorită faptului că a rămas singura comunitate antitrinitariană din Europa Centrală și de Est, care își continuă activitatea neîncetat de la momentul fondării sale (1568) și până în zilele noastre. Ideile antitrinitariene apărute de-a lungul istoriei au pătruns în Transilvania la mijlocul secolului al XVI-lea. Datorită lui Ferenc Dávid și adepților maghiari ai Reformei, ideile marilor umaniști antitrinitarieni au fost răspândite și publicate în Transilvania, reușindu-se elaborarea religiei și bisericii unitariene. Începând din anii 1560, într-un șir de dispute aprige în Transilvania, dar și în marile centre europene, a fost dezbătută dogma trinității. Confesiunile, mișcările spiritualo-sociale și bisericile rezultate în urma acestor zbuciumate perioade sunt clasificate în istoria Reformei europene sub termenul: reformă radicală. Datorită istoricului american George Huntston Williams, termenul reformă radicală este atribuit acelor grupuri religioase și spirituale formate în timpul Reformei, care se deosebeau de biserica catolică, anglicană și de bisericile protestante. În terminologia lui Williams, comunitățile și bisericile sprijinite de puterea locală și/sau cea guvernamentală sunt rezultatul reformei magistrale și ca atare nu cad sub incidența termenului de reformă radicală. În acest fel, Williams a redus rolul guvernării laice în viața spirituală a diferitelor grupuri și

* Conferențiar univ. dr., Institutul Teologic Protestant din Cluj-Napoca.

comunități religioase. În opinia sa toate mișcările anabaptiste, antitrinitariene, rațional-evangelice și spirituale al epocii Reformei cad sub incidența *reformei radicale*¹.

Clujul ocupă un loc aparte în răspândirea reformei radicale și a unitarianismului, dat fiind faptul că guvernării orașului au avut un rol esențial în propagarea ideii antitrinitariene și a materializării ei în Biserica Unitariană². În pofida sprijinului guvernamental în răspândirea unitarianismului, considerăm tipologia savantului american ca fiind mai aproape de adevăr decât clasificarea oarecum simplificată a reformatului maghiar Imre Révész, care a împărțit bisericile Reformei în biserici reformate (Luterană și Calvină) și non-reformate, încadrând în această categorie curente care se deosebeau de protestantismul tip Luther-Melanchthon-Calvin. În interpretarea lui Révész:

Comunitățile religioase unitariene și cele asemănătoare se pot numi biserici doar în sensul larg al cuvântului, prin obișnuință. Adevărata biserică există doar acolo unde crezul lui Petru este confesiune de bază: „*Tu ești Hristos, Fiul Dumnezeuului cel viu!*” (Mat. 16,16), doar în acest crez găsim piatra pe care Dumnezeu vrea să construiască Biserica (Mat. 16,18). Cine se leapădă de învățătura bisericii privind Sfânta Treime și de faptul că Hristos este Dumnezeu, de fapt se leapădă de această piatră³.

În încercarea de a prezenta varietatea vieții religioase din Transilvania în secolele XVI și XVII, nu putem caracteriza altfel Biserica Unitariană decât ca rod al reformei radicale. Unitarianismul transilvănean are la origini atât raționalismul evanghelic, propagat prin operele lui Erasmus din Rotterdam, cât și tendințele anabaptiste și spiritualiste ale procesului neobișnuit de lung al confesionalizării⁴.

Detășându-ne de interpretările sec. al XIX-lea, cea romantică reprezentată de Elek Jakab și cea apologetică reprezentată de Ferenc Kanyaró⁵, trebuie să acceptăm faptul că în răspândirea unitarianismului, pe lângă elementul autohton au avut un rol important și reprezentanții de seamă ai emigrației italiene⁶.

¹ George Huntston Williams, *The Radical Reformation*, Philadelphia, The Westminster Press, 1992, p. XXI-XXXI.

² Edit Szegedi, *Die Reformation in Klausenburg*, în Volker Leppin, Ulrich A. Wien, *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, Stuttgart, 2005, (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Band 66), p. 71-88.

³ Imre Révész, *Egyháztörténelem [Istorie eclesiastică]*, Debrecen, 1936, p. 77, 78.

⁴ Celor interesați de această tematică le recomandăm seria bibliografică *Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles* în care până în anul 2008 au apărut 26 de volume. Vezi și André Séguenny, *Les Spirituels. Philosophie et religion chez les jeunes humanistes allemands au seizième siècle*, în „Bibliotheca Dissidentium – Scripta et Studia”, 2000. În privința confesionalizării vezi: Mihály Balázs, *Gab es eine unitarische Konfessionalisierung im Siebenbürgen des 16. Jahrhunderts?*, în V. Leppin, U. A. Wien, *op. cit.*, p. 135-142.

⁵ Elek Jakab, *Dávid Ferenc emléke [Memoria lui Ferenc Dávid]*, Budapest, 1879; Ferenc Kanyaró *Unitáriusok Magyarországon tekintettel az unitarizmus általános történetére [Istorie unitarianismului în Ungaria]*, Cluj, 1891.

⁶ Cele mai semnificative studii sunt: Lech Szczucki, *Polish and Transylvanian Unitarianism in the second half of the 16th century*, în Dán Robert (ed.), *Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*, Budapest-Leiden, 1982, p. 231-241; Domenico CACCAMO, *Eretici Italiani in Moravia Polonia, Transilvania (1558-1611)*, Florența-Chicago, 1970, p. 5-34.

Ferenc Dávid (1520?-1579), întemeietorul Bisericii Unitariene din Transilvania

Fondatorul și primul episcop al bisericii unitariene din Transilvania a fost Ferenc Dávid⁷. El s-a născut la Cluj, într-o familie de sași. Conform obiceiului umanist din epocă, Dávid și-a atribuit numele latinizat Franciscus Davidis, preluând prenumele tatălui⁸. Franz Hertel, tăbăcar și ciubotar înstărit, și-a școlit fii în orașul natal. Dintre cei trei fii doar Dávid a urmat cursuri superioare la Alba Iulia și Brașov. Pentru continuarea și aprofundarea studiilor însușite la școala capitală din Alba Iulia, în 1545 Dávid s-a semnat cu numele Franciscus Colosvarius în registrul matricol al școlii lui Honter din Brașov⁹. Nu se știe cât timp a stat în Brașov, fiindcă în decursul aceluiași an și-a continuat studiile (1545-1550) la universitatea din Wittenberg. După revenirea în țară a fost dascăl la Bistrița (1551), a îndeplinit funcția de preot la Petrești (1552), după care s-a întors în orașul natal. În 1555, datorită aptitudinilor sale de orator, a fost ales preot al luteranilor sași din Cluj. Fiind una din cele mai învățate fețe bisericești clujene, în a doua parte a anilor 1550, a susținut o serie de dezbateri religioase contra medicului și teologului italian Francesco Stancaró (1501-1574), criticând viziunea acestuia asupra cristologiei. Ca urmare a publicării dezbaterilor sale, Dávid și-a consolidat reputația și a fost ales episcop al protestanților maghiari din Transilvania (1557).

La sfârșitul anilor 1550, în Transilvania au existat două dioceze protestante organizate pe bază administrativ teritorială și etnică. Prima avea centrul la Sibiu, cuprinzând scaunele săsești, iar cealaltă la Cluj, înglobând teritoriile locuite de maghiari, indiferent de apartenența confesională. Ca urmare a influenței calvine și a dezbaterilor pe tema euharistiei, Dávid și-a reformulat în anul 1559 concepția asupra Cinei Domnului și a renunțat la funcția de superintendent luteran al maghiarilor din Transilvania. Controversele teologice din a doua parte a deceniului 1560 s-au axat pe subiectul dogmei Sfintei Treimi. Profund marcat de noua direcție teologică sprijinită și propagată de medicul și diplomatul principelui, Giorgio Biandrata (1515-1588), David și-a redirecționat perspectiva de această dată bazându-se pe doctrina servetiană inoculată de Biandrata. Această nouă schimbare teologică a dus la ruperea relațiilor cu foștii camarazi, o figură marcantă fiind Juhász Péter Melius, episcopul reformat din Debrețin. Începând cu anul 1566 Dávid și Biandrata au fost protagoniștii dezbaterilor unitariene.

⁷ Despre viața și activitatea lui David Ferenc vezi cel mai recent studiu apărut în limba română: Mihály Balázs, *Itinerarul vieții lui David Ferenc*, în András Kovács (coord. pt. versiunea originală în limba maghiară), Gyöngy Kiss Kovács (redactor pt. versiunea originală în limba maghiară) Ildikó Kosztin (trad.), *Clujul Renascentist*, Cluj-Napoca, Gloria, 2009, p. 174-204.

⁸ Pál BINDER, *Dávid Ferenc családja; a kolozsvári Hertel nemzetség [Familia lui Ferenc Dávid și neamul Hertel din Cluj]*, în „Keresztény Magvető (în continuare KerMagv)”, vol. LXXXV, 1979, p. 104-124.

⁹ Sámuel SZABÓ, *Honnan indult el Dávid Ferenc reformatori útjára? [De unde a pornit Ferenc Dávid pe drumul Reformei?]*, în „KerMagv”, vol. LXXXV, 1979, p. 125-128.

Disputele trinitariene și unitariene

Încă de la începuturile reformei au fost voci care au criticat dogma Sfintei Treimi, impusă la conciliile cristologice de la Niceea, Constantinopol și Calcedon. Începând din anul 318, Arie (256–336), preot și mai apoi Episcop de Alexandria¹⁰, a negat divinitatea celei de-a doua persoane din Sfânta Treime. În timpul reformei, cel mai aprig critic al acestei dogme a fost reputatul medic și controversatul teolog spaniol, Miguel Servet (1511–1553)¹¹. În prima sa operă apărută în 1531, intitulată *De trinitatis erroribus...*¹², a argumentat în favoarea indivizibilității lui Dumnezeu, criticând vehement terminologia non biblică. Operele lui Servet au ajuns în Transilvania prin intermediul lui Biandrata, iar antitrinitarii care s-au îndepărtat treptat de calvinism s-au inspirat din argumentele servetiene, publicate în opera principală a acestuia, intitulată *Restitutio Christianismi*¹³, apărută în 1553. Până la sfârșitul anilor 1560, Unitarienii din Transilvania s-au bazat pe concepția servețiană, aceasta având particularități platonice. Cristologia lui Servet la începutul anilor 1570 a fost comasată cu cristologia promovată de italianul Lelio Sozzini (1525–1662). În viziunea sociniană, logos-ul din Evanghelia după Ioan este doar denumirea metaforică a omului Isus născut de Maria. Ca atare El nu a existat înainte de a se fi născut trupește, în concluzie nu este a doua persoană a Sfintei Treimi, ci un „om” conceput de Sfântul Duh și înzestrat cu calități dumnezeiești. După răstignirea și învierea sa s-a înălțat în ceruri și este invocat și venerat în rugăciunile credincioșilor¹⁴. Acest punct de vedere s-a confruntat (1566–1571), cu concepția trinitară la dezbaterile publice de la Turda, Alba Iulia, Târgu Mureș și Oradea. Principiul trinității a fost dezbătut pentru prima oară la sinodul de la Alba Iulia la 24 aprilie 1566. Ferenc Dávid și preoții unitarieni au respins terminologia non biblică de natură scolastică: „essentia, substantia, persona, natura” și au căzut de acord ca acești termeni filosofici non biblici nu pot fi folosiți în argumentarea trinității. A doua dezbatere de la Alba Iulia a început la 8 martie 1568 și a durat zece zile, având ca rezultat convertirea principelui Ioan Sigismund și a unei importante părți din rândul nobililor. Din tomurile unitariene editate de tiparnițele din Alba Iulia și Cluj (1568–1571), pe lângă argumentele teologice antitrinitariene se pot regăsi și elemente puternic anabaptiste cu referiri milenariste specifice teoreticienilor spiritualiști din vestul Europei. Cea mai importantă realizare a reformei din Transilvania a fost decretarea libertății propovăduirii Evangheliei potrivit rânduielii protestante, și proclamarea toleranței religioase în sânul religiilor recunoscute. Teoreticienii toleranței religioase autohtone au fost inspirați și chiar îndrumați nu numai de spiritul tolerant al lui Erasmus dar și de argumentele în favoarea

¹⁰ Rowan Williams, *Arius. Heresy and Tradition*, SCM Press, 2001, p. 29–32.

¹¹ A. Gordon Kinder, *Michael Servetus*, în „Bibliotheca Dissidentium”, ed. Valentin Koerner, Baden-Baden & Bouxwiller, vol. X, 1989, p. 917.

¹² *Ibidem*, p. 129, 130.

¹³ *Ibidem*, p. 136–139.

¹⁴ Mihály BALÁZS, *Ferenc Dávid. Ungarländische Antitrinitarier IV*, în „Bibliotheca Dissidentium”, ed. Valentin Koerner, Baden-Baden & Bouxwiller, vol. XXVI, 2008, p. 192–198.

toleranței religioase formulate în scrierile lui Sebastian Castellio. Cele sus menționate au fost reasumate în dispoziția Dietei de la Turda din ianuarie 1568.

Dieta de la Turda și importanța toleranței religioase în a doua jumătate a secolului al XVI-lea¹⁵

Înainte și după Reformă, legislația religioasă a aparținut competenței Statului. Hotărârile referitoare la viața religioasă pronunțate în Ungaria înainte de 1541 erau valabile și pentru regiunea Transilvaniei, însă, pe vremea principatului autonom, situația confesiunilor a fost reglementată de dietă. Pe parcursul Reformei, în partea de țară guvernată de regina Izabella și Ioan Sigismund au fost pronunțate o serie de decizii care reglementau practicarea religiilor, începând cu hotărârile dietei din iunie 1557. Aici, printre altele, s-a declarat: „[...] fiecare poate practica religia pe care o dorește, cu vechile sau noile rituri, cu acea condiție, ca cei care practică noile rituri să nu-i insulte pe cei care practică riturile vechi”¹⁶. În următorii ani, rând pe rând s-au consolidat drepturile protestanților culminând cu hotărârile dietei din Târgu Mureș din 1571 care a consfințit și drepturile unitarienilor¹⁷. În 1558 legea se referea doar la confesiunea luterană și la cea catolică: „maiestatea sa, îngăduiește și acum, precum a mai făcut-o în trecut, aderarea la religia papistă sau cea luterană, însă confesiunea sacramentarienilor [așa erau numiți calvinistii] se interzice și se va desființa, potrivit sentinței Bisericii din Wittenberg, formulată în manuscrisul lui Melanchthon însuși”¹⁸. Dietele din iunie 1563 și iunie 1564 au permis libera aderare la Biserica din Cluj, însemnând cea calvină (reformată), respectiv la cea din Sibiu, adică cea luterană¹⁹. Dieta de la Turda din 1566, sub semnul „strălucirii luminii Evangheliei”, a restrâns drepturile catolicilor într-o măsură semnificativă și a i-a „expulzat” din țară pe „adeptii învățăturilor papiste”²⁰.

¹⁵ Pentru un spectru european vezi: Ole Peter Grell, Bob Scribner (ed.), *Tolerance and intolerance in the European Reformation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

Privitor la hotărârile și importanța dietei de la Turda din 1568, vezi: Balázs Mihály: *Tolerant Country – Misunderstood Laws. Interpreting Sixteenth-Century Transylvanian Legislation Concerning Religion*, în „The Hungarian Historical Review: New Series of Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, vol. 2., Issue 1/2013, p. 85-108.

¹⁶ Sándor Szilágyi (ed.), *Monumenta Comititalia Regni Transylvania /Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (în cele ce urmează EOE). II. Budapest, 1877, p. 21.

¹⁷ „Maiestate, domnul nostru milostiv, am înțeles mesajul și propozițiile mării tale în care ne atrageți atenția asupra predicării cuvântului domnului și nevoia țării noastre în acest sens. Mulțumim mării tale că te îngrijești milostiv de noi, pentru grija pe care ne-o porți pentru care noi vom fi întotdeauna slujitorii dumitale supuși și credincioși. De aceea, domnul nostru Isus Cristos ne poruncește să căutăm mai întâi împărăția cerurilor și dreptatea sa și astfel decide asupra predicării și ascultării cuvântului domnului, așa cum a asigurat și în domeniile mării tale ca cuvântul domnului să fie predicat în libertate, pentru confesiunea sa să nu fie prigonit nimeni, nici praedicatorul, nici ascultătorii săi, dar dacă vreunul dintre miniștri va fi găsit vinovat de *excessus criminalis*, superintendentul să aibă putere de judecată asupra sa, să îl poată priva de toate funcțiile sale și apoi să fie izgonit din țară” (EOE II, p. 374).

¹⁸ EOE II, p. 32.

¹⁹ EOE II, p. 232, 233.

²⁰ EOE II, p. 302, 303.

La dieta din noiembrie, convocată la Sibiu, a fost, din nou, garantată libertatea predicării protestante a Evangheliei și au fost restrânse atât drepturile catolicilor, cât și cele ale credincioșilor ortodocși²¹. Referindu-se la hotărârile precedente, dieta de la Turda din anul 1568 a asigurat Bisericii Unitariene dreptul la libera propagare a Evangheliei²², deschizând, astfel, calea spre formarea unei structuri organizatorice bisericești autonome.

Odată cu alegerea sa ca superintendent în 1564, Ferenc Dávid a devenit conducătorul diverselor comunități maghiare protestante, indiferent dacă acestea țineau de confesiunea luterană, de cea reformată ori de cea antitrinitariană. În anii 1560 nu putem vorbi încă de Biserică Unitariană, deși disputele religioase – deosebit de populare –, care s-au desfășurat încontinuu, începând cu anul 1566, dau dovadă nu doar de căutarea unei căi dogmatice, ci și de formarea unei structuri bisericești, bazate pe crez. Profesorul Mihály Balázs atrăgea atenția asupra unui fapt deloc neglijabil: câștigarea locuitorilor Ardealului a fost doar un pas pregătitor în fața unei viziuni mărețe, ce urmărea răspândirea doctrinelor unitarianismului în întreaga Europă, completând astfel Reforma lui Martin Luther²³. Comunitățile unitariene în plin proces de organizare „au considerat crearea unității protestante drept misiunea Principatului”²⁴.

Hotărârea dietei de la Turda pe de o parte a facilitat recunoașterea de către stat a unitarianismului, pe de altă parte, datorită politicii tolerante a principelui Ioan Sigismund, a permis teologilor antitrinitarienii surghiuniți din Europa de Vest să se

²¹ „În privința religiei s-a hotărât, cu unanimitate de voturi, ca mai presus de orice, fiecare creștin trebuind să țină seama de lucrurile cerești, conform spiritului articolelor precedente, predicarea evangheliei să nu fie tulburată în cadrul nici unei nații, să nu se pună piedică în calea cinstirii Domnului și a creșterii credinței, din contră, comunitățile să fie curățate de toate formele idolatriei și de ponegririle numelui Domnului și acestea să fie eliminate întru totul, motiv pentru care s-a adus această nouă reglementare conform căreia dintre toate națiile acestui imperiu să se elimine toate formele idolatriei și cuvântul Domnului să fie propovăduit liber, mai ales în rândul populației românești, ai căror pastori sunt orbi, care conduc alți orbi, și astfel au dus atât pe sine, cât și toată comunitatea în pierzanie. Celor care nu vor să se îmbuneze spre calea adevărului, măriă sa le poruncește să facă o dezbatere din Biblie cu episcopul Gheorghe, dezbatere din care să reiasă adevărul, adevăr pe care dacă nu-l primesc, să fie îndepărtați din funcție, sau să fie episcopi, popi sau călugări români, dar toată lumea să asculte de superintendentul Gheorghe și de preoții desemnați de acesta, iar cei care nu se supun acestor reglementări să fie pedepsiți sub pena necredincioșiei” (EOE II, p. 326, 327).

²² „Măriă sa, domnitorul, așa cum a hotărât cu ocazia dietei ținute anterior în privința religiei, dorește să confirme acum aceeași decizie, conform căreia predicatorii să predice evanghelia pe tot teritoriul țării, fiecare conform înțelegerii sale asupra scripturii, și dacă ascultătorilor săi le place cum vorbește, să-l asculte, dar nimeni să nu fie constrâns să asculte învățături care nu sunt acceptabile conștiinței sale și fiecare comunitate să își poată alege predicator a cărui învățătură place comunității. Și nici un superintendent și nici altcineva să nu aibă dreptul să pedepsească pe predicatori pentru predica lor, nimeni să nu fie certat pentru religia sa, așa cum s-a stabilit în constituțiunile de mai sus, și nimeni să nu aibă dreptul de a amenința pe altcineva cu încarcerarea sau privarea de funcție pentru învățătura sa, căci credința este un dar din partea domnului, care vine din ascultare, iar ascultarea are loc prin cuvântul domnului” (EOE II, 343).

²³ Mihály Balázs, *Tolerant Country...*, p. 85-108.

²⁴ *Ibidem*, p. 93.

refugieze în Transilvania. Sub influența teologilor stabiliți la Cluj în anii 1570, școala orășenească a devenit cel mai important centru al teologiei și filosofiei antitrinitariene. Cei mai de seamă profesori au fost: poetul și teologul Johann Sommer (1542-1574), întemeietorul școlii latine din Cotnari, teologul grec Jacobus Palaeologus (c. 1520-1585), ebraistul Matthias Vehe-Glirius (c. 1545-1590) și filosoful Christian Francken (1552-1610?)²⁵. Grație acestei conjuncturi Dávid a ajuns să perceapă rolul lui Cristos dintr-un unghi nonadorantist. Această abordare nu a recunoscut eficiența rugăciunilor adresate lui Cristos și a afirmat că numai unicul Dumnezeu trebuie venerat și invocat de credincioși²⁶.

Noua confesiune, numită la început ariană, a fost prezentă în anii 1570 în majoritatea comunităților maghiare din Transilvania, care numărau aproximativ 450 de biserici în 13 eparhii/dioceze. Comunitățile erau de tip sinodic-consistorial, organizate după modelul bisericesc protestant. În fruntea bisericii se afla episcopul/superintendentul ales de către sinod, diocesele erau păstorite de câte un protopop, administrarea parohiilor fiind de competența preoților. Viața liturgică nu avea caracter unitar, ritualuri precum botezul pruncilor și împărtășania fiind abandonate în multe comunități antitrinitariene.

Dezbateri religioase au avut loc și dincolo de Piatra Craiului, în așa fel nici regiunile din jurul Oradei (Partium), nu au putut evita influența unitarianismului²⁷. Importante centre spirituale s-au înființat la Beiuș și Pécs.

Organizarea Bisericii Unitariene

Ferenc Dávid, superintendentul comunităților protestante maghiare, nu a întocmit o Disciplină Ecclesiastică; în opera sa găsim doar o singură referire la problema structurii organizatorice bisericești, însă nici aceasta nu ne oferă o îndrumare cuprinzătoare²⁸. Între anii 1560-70, comunitățile unitariene au fost denumite de către „opinia publică” în mai multe feluri: cei ce aparțin de religia lui Ferenc Dávid, antitrinitarieni, photinieni, servetieni, sabellieni, samosatinieni, arieni, socinieni etc. Denumirea de unitarieni pentru desemnarea confesiunii a fost folosită, oficial, pentru prima dată, în anul 1600, la dieta din Leț. Stabilizarea

²⁵ Vezi József Simon, *Die Religionsphilosophie Christian Franckens 1552–1610? (Atheismus und Radikale Reformation im Frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa)*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2008; Pimata., *Die ideologie...*, p. 17-116; Robert Dán, *Matthias Vehe-Glirius*, Budapest-Leiden, 1982.

²⁶ Mihály Balázs, *Itinerarul vieții lui Dávid Ferenc*, în *op. cit.* p. 198-204.

²⁷ Idem, *Teológia és irodalom (Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei) [Teologie și literatură. Începuturile antitrinitarismului din afara Ardealului]*, Budapest, 1998 (HumRef 25.), p. 33-114.

²⁸ „Căci mai întâi ni s-au dat scrierile lui Luther și Philep Melancthon care s-au ridicat împotriva practicilor în legătură cu iertarea păcatelor, și familiarizându-ne cu aceste învățături am acceptat apoi și cele spuse de învățătorii din Saxonia. Apoi, la scurt timp după aceasta, ne-am apropiat de cehi, dar nu în sensul purității învățăturilor lor, ci a administrației bisericești practicate de ei. Și cum apoi am început să citim scrierile celor din Elveția, care au condamnat învățăturile false ale celor din Saxonia, dar și pe cele ale cehilor, văzând că aceasta este o învățătură mai pură, ne-am asociat cu aceasta” (Ferenc Dávid, *Rövid magyarázat*. Cluj-Napoca, Tipografia Ellenzék Nyomda, 1910, p. 32, 33).

structurii organizatorice independente a Bisericii Unitariene a fost facilitată – în mod paradoxal – și de către acele legi, care – altfel – limitau sfera competențelor episcopului. Ne referim aici, în primul rând, la hotărârile dietelor de după moartea lui Ioan Sigismund din timpul domniei lui István Báthory. Sub domnia sa dieta a interzis reformele confesionale, a introdus cenzura și a restricționat dreptul sinodului unitarian la Turda și Cluj. Adoptarea și ratificarea acestor legi în 1573²⁹ a avut un efect dublu, pe de-o parte, stoparea căutării noilor căi dogmatice, pe de altă parte, au constrâns preaînțistătorii confesiunii la elaborarea unei structuri organizatorice bisericești. În ianuarie 1576 dieta a permis unitarienilor să-și aleagă un nou episcop, în caz că se întâmpla ceva cu Ferenc Dávid³⁰. În același timp, dieta convocată în luna mai a restrâns într-o măsură semnificativă drepturile lui Ferenc Dávid de a-și vizita comunitățile și de a convoca sinoade, și a extras progresiv din sfera sa de competențe comunitățile non-unitariene. Situația reformatilor a fost reglementată de dieta de la Turda din 1577, unde superintendentul reformat András Thordai a obținut dreptul de a vizita comunitățile din întreaga țară – chiar și pe cele antitrinitariene! – Ferenc Dávid putând vizita doar credincioșii săi³¹.

După moartea lui Ioan Sigismund (1571), pe tronul Transilvaniei s-au succedat membrii de religie catolică ai familiei Báthory. Ștefan Báthory (1571-1576), regele ales al Poloniei a fost urmat de fratele său, Cristofor Báthory (1576-1588), iar după el a fost ales fiul acestuia, Sigismund Báthory (1588-1601). Politica ecleziastică a familiei a favorizat restaurarea bisericii catolice în Transilvania.

²⁹ „În al treilea rând, în ceea ce privește religia, așa cum am decis și noi anterior în adunarea noastră generală în timpul domniei măriei tale, și așa cum am cerut ca aceste lucruri să fie înscrise în articolele legii, la care măria ta ai consentit mărinimos și chiar ai confirmat dispoziția, nimeni să nu fie prigonit de măria ta pentru păstrarea religiei pe care a avut-o în timpul domniei răposatului nostru domnitor anterior și să nu aduci atingere nimănui dintre noi pentru îndeplinirea sarcinilor noastre uzuale, asupra cărora s-a luat deja o decizie, și nici o persoană, de orice statut social, supus al domniei tale sau străin, în această țară sau în Ungaria, în regiunile aflate sub dominația măriei tale să nu cumva să fie lăsat să introducă inovații. De aceea, cerem cu umilință măriei tale ca măria ta să dispună să se observe toate paragrafele și rânduirile din articolele asupra cărora s-a decis, să se îngrijească și de sufețele noastre și să nu tolereze tot felul de inovatori în rândurile noastre, ci să îi pedepsească, pentru care noi conferim autoritate deplină măriei tale, așa cum am mai făcut-o în trecut” (EOE II, p. 540, 541).

³⁰ „Totodată, și confracții noștri de religia lui Ferenc Dávid ne-au prezentat rugămintea ca Ferenc Dávid să le devină superintendent, iar dacă încetează din viață, sau dacă trebuie îndepărtat din funcție datorită faptului că se îmbolnăvește sau din orice alt motiv, să poată fi mutat și să aibă dreptul să situeze pe altcineva în locul său, eadem autoritate; dar în privința religiei să nu poată face nici o inovație, ci aceasta să rămână în starea în care s-a găsit până atunci” (EOE II, p. 577).

³¹ „Sándor András Thordai să aibă autoritate să meargă oriunde în țară, să facă inspecții în toate locurile, să îndrume, să instruiască, să învețe, să dojenească pastorii și toate persoanele bisericești, să țină sinoade, și chiar să îndemne, să atenționeze, să învețe și pastorii celorlalte religii și să convingă – pe cine poate – la urmarea credinței sale, dar fără a folosi violența. Iar cealaltă parte, David Francisc să aibă, ca și până acum, dreptul de a ține sinoade doar la Cluj și Turda, să nu aibă nicio autoritate asupra persoanelor bisericești de altă confesiune, ci doar asupra celor din confesiunea sa” (EOE III, p. 122, 123).

Ștefan Báthory nu a recurs la eradicarea unitarienilor, dar a folosit toate mijloacele care au putut diminua puterea acestora. Cele mai eficace mijloace de represiune au fost introducerea cenzurii și emiterea Legii Inovației în anul 1572. Aplicarea acestei legi a condus la sfârșitul tragic al lui Ferenc Dávid. Pe la mijlocul anilor șaptezeci episcopul unitarian a adoptat teologia nonadorantistă, abandonând invocarea și venerarea lui Cristos, totodată a respins și pedobaptismul. Biandrata a socotit drept o eroare fatală gestul lui Dávid de a aduce în fața sinodului principiile formulate după concepțiile lui Sommer și Paleolog. În opinia medicului și politicianului italian, Dávid a pus în pericol unitatea și așa greu obținută, așa că a încercat să-l convingă pe acesta să revină la poziția teologică formulată și acceptată în 1571. Pentru realizarea acestui deziderat Biandrata l-a invitat în Transilvania pe Fausto Sozzini (1539-1604), cel mai renumit teolog antitrinitarian al vremii³². Compromisul sperat s-a soldat cu un eșec. Biandrata neavând mijloacele care să-l oprească pe Dávid, l-a denunțat principelui invocând încălcarea Legii Inovației. Cazul a ajuns în fața dietei din Alba Iulia, unde episcopul, grav bolnav, a fost judecat și condamnat pentru inovare religioasă. El a fost încarcerat în închisoarea cetății Deva, unde a murit la 7 noiembrie 1579.

După condamnarea lui Ferenc Dávid, participanții sinodului convocat la Cluj la data de 2 iulie 1579 au fost constrânși a accepta crezul formulat de Demeter Hunyadi (1555-1592) și Giorgio Biandrata despre divinitatea și adorarea lui Isus Hristos³³. Pentru asigurarea conducerii Bisericii sub episcopia lui Demeter Hunyadi s-a format un Consistoriu alcătuit din 24 de membri și s-au pronunțat decizii în privința unor probleme organizatorice. În timpul episcopiei lui Hunyadi dreptul de a convoca sinoade s-a limitat în continuare la orașele Turda și Cluj. În ianuarie 1580 sinodul convocat la Cluj a redus numărul membrilor Consistoriului de la 24 la 12. Competențele sinodului includeau cazurile de căsătorii, hirotonisirea preoților, precum și rezolvarea problemelor de disciplină bisericească. Sub episcopia lui Hunyadi nu s-a întocmit o Disciplină Ecclesiastică atotcuprinzătoare, însă hotărârile diferitelor sinoade au avut ca scop întărirea disciplinei bisericești. Preoților li s-a impus obligativitatea participării la sinoade, sfera de competențe a protopopilor a fost întărită, iar episcopul a fost împuternicit cu numirea în funcție a preoților și a dascălilor etc. O parte a reglementărilor privitoare la disciplină corespund cu reglementările disciplinare calvine sau reformate.

Noul lider al comunității, Demeter Hunyadi în acord cu Biandrata și cu o mare parte a clerului unitarian, a reușit să impună acceptarea unui crez antitrinitarian moderat. În ciuda eforturilor de unificare, unitatea doctrinară mult așteptată nu s-a înfăptuit, iar conflictele dogmatice interne au fost un bun prilej pentru a-i reprima pe cei care gândeau altfel. O parte a grupărilor nonadorantiste s-a alăturat

³² John C. Godbey, *Socinus and Christ*, în *Antitrinitarianism...*, p. 57-63.

³³ János Kénosi Tözsér – István Uzoni Fosztó, *Az erdélyi unitárius egyház története I.* [Istoria bisericii unitariene din Transilvania] trad. Albert Márkos, ed. Mihály Balázs, Gizella Hoffmann, Sándor Kovács, Lehel Molnár, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/1*, Cluj-Napoca, 2005, p. 327, 328.

ideologiei ebraiste reprezentate de Matthias Vehe-Glirius, numit și „doctorul evreu din Pfalz”, continuând procesul de radicalizare. Acest grup a fost fidel lui Dávid, dar s-a depărtat de teologia acestuia. În pofida acestui fapt istoria protestantă îl consideră pe Dávid ideologul ultimei și celei mai radicale aripi a reformei din Transilvania numită judaizantă sau sâmbătașă³⁴. Este indiscutabil faptul că în ultimele teze Dávid s-a folosit de *Mattanjah*, opera scrisă în limba germană de Matthias Vehe-Glirius, profesorul de limba ebraică la seminarul de la Cluj, dar acest lucru nu dovedește că s-a identificat cu practica judaizantă a secuilor sâmbătași, răspândită după anii 1620³⁵. Ferenc Dávid nici o dată nu a afirmat întâietatea Vechiului Testament față de cel Nou. În *Mattanjah* Vehe-Glirius reflectă asupra faptului că Isus nu a schimbat Legea Vechiului Testament, deci Poruncile lui Dumnezeu trebuie interpretate prin prisma Vechiului Testament. Credincioșii – în afara circumciziei – trebuie să respecte toate legile rituale ale Vechiului Testament. După cunoștințele noastre nu există nici un indiciu care să ateste că Ferenc Dávid ar fi introdus în liturghia unitariană practici judaizante.

În timpul episcopului Hunyadi, principele Kristóf Báthory a colonizat iezuiți în Cluj, Oradea și Alba Iulia. Ignorând hotărârile dietei, iezuiții nu s-au limitat doar la pregătirea și inițierea studenților, dar au convertit masiv în rândul protestanților. Activitatea lor a marcat începutul contra-reformei din Transilvania. Din partea unitariană cel mai de seamă adversar în disputa protestanto-iezuită a fost episcopul Demeter Hunyadi.³⁶ Dieta de la Mediaș în 1588 a expulzat iezuiții din țară punând capăt procesului de convertire. Principele Zsigmond Báthory a permis reîntoarcerea iezuiților în anul 1595 într-un moment prielnic restaurării catolice.

În secolul al XVI-lea și în primele decenii ale secolului al XVII-lea forul și organul legislativ cel mai important al Bisericii Unitariene a fost sinodul – Sancta Synodus Generalis – alcătuit exclusiv din preoți și dascăli. Așa numitul element laic nu lua parte la guvernarea Bisericii, însă și-a păstrat dreptul patronal. Guvernarea Bisericii era datorată episcopului, care prezida Sinodul și Consistoriul, precum și a protopopilor care îl ajutau. Prima lucrare de disciplină bisericească a fost întocmită în timpul episcopiei lui Valentin Radecke în 1626. Aceasta intitulată *Disciplina Ecclesiastica* reglementa deja sfera de competențe a întâistătorilor Bisericii, precum și a organelor de conducere ale acesteia.

Disciplina Ecclesiastica Radeciana (1626)

Redactarea primei *Disciplina Ecclesiastica* s-a înfăptuit în ani critici. În Transilvania guvernată de principele Gábor Bethlen, dieta din octombrie 1618 a hotărât pedepsirea celor care nu au aderat la una dintre cele patru religii recepte. La sinodul unitarian din Sângeorgiu de Pădure din noiembrie 1618, în prezența noului

³⁴ Robert Dán, „Judaizare” – the career of a term, în *Antitrinitarianism...*, p. 25-34.

³⁵ Róbert Dán, *Vehe-Glirius és Dávid Ferenc*, în „KerMagv” vol. CVII, 2001, p. 3-25.

³⁶ AnnaMáriaPozsár, *Neues zur Biographie von Demeter Hunyadi*, în Mihály Balázs, Gizella Keszérű(ed.) *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16-17th Centuries*, Budapest, 2000 („Studia Humanitatis”, 11), p. 289-295.

episcop reformat János Keserű Dajka (1580-1633), măsurile luate împotriva sabatarienilor au prognozat și persecuțiile care-i așteptau pe unitarieni. În anul 1622 s-a votat o nouă lege împotriva sabatarienilor, sub pretextul căreia, cu acordul principelui reformat s-a recurs la convertirea forțată la calvinism a satelor din Trei Scaune. Episcopul, împreună cu membrii consistoriului au considerat formularea și respectarea documentului intitulat *Disciplina Ecclesiastica* o modalitate eficientă de apărare. În acest fel s-a ajuns la întocmirea primei legi disciplinare sub îndrumarea episcopului Radecke. În prima parte a *Disciplinei*, în interesul păcii și liniștii Bisericii, autorii au declarat unificarea doctrinală.

Din totalitatea preoților și a slujitorilor duhovnicești, nimeni să nu îndrăznească a răspândi, a preda, sau a inspira, în secret sau în mod public, nici o doctrină nouă și neacceptată de Biserică, fără cunoștința și voința episcopului și a consiliului. 2. Dintre profesori și auditoriu să aibă acces în consiliu doar cei care au fost aleși în unanimitate de către membrii sinodului, sau cei care răspund de o parte importantă a dezbaterii. 3. Cei care participă la ședință să promită că nu vor divulga și nu vor răspândi nimic din cele discutate în cadrul acesteia. 4. Dacă cineva din membrii Bisericii dorește să facă în ședință o propunere legată de doctrină, sau dacă episcopul discută cu el înainte de începerea ședinței, acesta să promită că este dispus să accepte și să semneze decizia și sentința Bisericii. Dacă va refuza acest lucru, să i se retragă cuvântul și să plece, sau să fie îndepărtat pentru îndrăzneala sa, dacă Biserica și consiliul consideră aceasta o măsură dreaptă³⁷.

Principalul scop a fost așadar să se accepte o liturghie și un sistem dogmatic uniform, compact³⁸. Prima parte a *Disciplinei* a prescris obligațiile episcopului, a consistoriului, a protopopilor, a diaconilor, a teologilor absolvenți și, în general, a slujitorilor duhovnicești. Sarcina episcopului și a membrilor consistoriului a fost piosenia și păstrarea purității credinței: „...să aibă în vedere ca crezul public și catehismul să fie formulat și publicat din izvorul neprihănit a revelației divine. Nu cumva unul sau altul, derutat sau condus de un oarecare instinct, ori cuprins de căutarea de renume să propage idei care să aibă pentru Biserică urmări dăunătoare și greu de corijat sau de înlăturat”³⁹. În cadrul *Disciplinei* apare dorința formulării unui catehism unitarian unic, dar până la formularea Catehismului lui Boldizsár Koncz (1689) nu putem vorbi de realizarea acestei dorințe, deoarece și în timpul episcopiei lui Radecke s-au folosit concomitent trei catehisme. În opinia lui Gizella Keserű, cristalizarea sistemului dogmatic este strâns legată de dispozițiile referitoare la unificarea cultului⁴⁰. Printre argumentele cu privire la restabilirea împărtășaniei și a botezului se poate observa polemica cu sabatarienii. „Nu cumva din cauza sfidării sfințeniilor să ia naștere o nerozie și idei antireligioase, încât, în

³⁷ György Tóth, *Az unitárius egyház rendszabályai 1626–1850 [Legile bisericii unitariene 1626-1850]*, Cluj-Kolozsvár, 1922, p. 94, 95.

³⁸ Gizella Keserű, *The late confessionalisation of the Transylvanian Unitarian Church and the Polish Brethren*, în Szczucki Lech (ed.), *Faustus Socinus and his heritage*, Polish Academy of Arts and Sciences, Kraków, 2005, p. 170-175.

³⁹ György Tóth, *op. cit.*, p. 98.

⁴⁰ Keserű, *op. cit.*, p. 175-185.

poftida adevărului evident ca lumina soarelui, să apară învățăături, ca și cum Testamentul Nou cu tainele incluse ar fi trebuit să existe doar în timpul apostolilor sau în secolul care a urmat după aceștia”⁴¹.

Partea a doua și a treia este foarte scurtă și se referă la menținerea disciplinei congregaționale. În concordanță cu opinia lui Gizella Keserű susținem că *Disciplina* lui Radecke „documentează limitele compromisului posibil la acel moment”. În 1629 s-a atașat la *Disciplina Ecclesiastica* un document de cincisprezece capitole: *Instrucțiuni (învățăături) necesare pentru regulamentul bisericesc*. În opinia lui Gizella Keserű acest document complementar poartă semnele influenței socinianismului polonez⁴². Referirile privitoare la chemarea în ajutor al lui Hristos, la regulile bisericești, la botez, împărtășanie sau pedeapsa capitală a păcătoșilor ne îndrumă atenția spre practicile socinianismului polonez. La dieta din Dej (1638) s-a declarat obligativitatea aplicării *Disciplinei* lui Radecke în Biserica Unitariană⁴³. *Disciplina* s-a reeditat, cu puține modificări, în 1694⁴⁴, în timpul episcopiei lui Gergely Mihály Almási, și a rămas în vigoare până în 1718. Începând cu acest an, așa numitul element laic a dobândit un rol mai important în Biserica Unitariană, formându-se presbiteriile, instituția curatorială și diferitele consistorii. Din punct de vedere al istoriei juridice nu este de neglijat faptul că în *Disciplina Ecclesiastica* din 1626 sau din anul 1694 nu se menționează existența presbiteriilor, sau a prezenței laice în conducerea Bisericii. În urma redobândirii dreptului la vizitație în regiunea Trei Scaune sub episcopia lui Gergely Mihály Almási, precum și în timpul vizitelor episcopale care au urmat după acest timp, nu s-a dispus organizarea presbiteriilor, a fost stabilit doar modul de alegere a curatorilor. Nu poate fi o coincidență nici faptul că, în paralel cu sinodul reformat de uniformizare din aprilie 1661, s-a convocat un sinod și în Biserica Unitariană, la Dej, în cadrul căruia cei adunați au fost atenționați la respectarea celor prevăzute în *Disciplina Ecclesiastica*, care era în vigoare în acea perioadă. Organizația presbiterială s-a constituit în Biserica unitariană doar după anul 1785, sub denumirea de *domesticum consistorium*. Forma de organizare caracteristică Bisericii Unitariene a fost așadar organizația sinodică consistorială. Elementul laic a fost inclus în mod eficient în conducerea Bisericii doar în timpul Contrareforme religioase.

Formarea instituțiilor de conducere ale Bisericii Unitariene

În diferitele protocoale bisericești (Protocollum) apar următoarele denumiri ale organelor de conducere a Bisericii:

⁴¹ Tóth, *op. cit.*, p. 102.

⁴² Keserű, *op. cit.*, p. 185.

⁴³ János Kénosi Tözsér – István Uzoni Foszto, *Az erdélyi unitárius egyház története II. [Istoria bisericii unitariene din Transilvania vol. II.]* trad. Albert Márkos, ed. Mihály Balázs, Gizella Hoffmann, Sándor Kovács, Lehel Molnár, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2*, Cluj-Napoca, 2009, p. 502-508.

⁴⁴ *Disciplina Ecclesiastica in usum Ecclesiarum Unitariorum in Transylvania dispersarum conscripta*, Claudiopoli, Ex Officina, Nicolai Kis M. Tótfalusi Anno, 1694.

1. *Sanctum Generale Consistorium* (Sfântul Consistoriu General) – un consiliu prezidat de episcop, având ca membrii protopopi, preoți și dascăli. Se mai numește și Consistoriu de Iarnă, deoarece a fost convocat de regulă iarna, la Cluj. Începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea devine un organ cu compoziție mixtă.

2. *Sancta Synodus Generalis* (Sfântul Sinod General) – întrunire sinodală, prezidată, până în 1796 de către episcop. În anul 1796 s-a introdus așa numita președinție duală, fiecare adunare fiind prezidată de către episcop și de prim-curatorul cel mai vechi în grad.

3. *Sancta Synodus Representativa* (Sfântul Sinod Reprezentativ) – Convocarea Sinodului General nu s-a putut realiza în fiecare an din cauza războaielor sau a diferitelor epidemii, astfel episcopul a convocat la întâlnire protopopii, notarii eparhiilor, unii consistori și reprezentanți laici în afara Clujului. Aceste întruniri au fost numite Sinoduri Reprezentative.

4. *Supremum Ecclesiastico-Policum Consistorium* (Consistoriul Suprem Ecclesiastic-Politic) – își are originea din anul 1729. La sinodul din Șaroșul Unguresc a fost hotărâtă înființarea unui consistoriu mixt, cu membrii laici și bisericești, care, de regulă, și-a desfășurat activitatea în același timp cu dieta. Nu avea un număr de membrii determinat, și a fost un organ care se auto-completa.

5. *Partiale sau Particulare Consistorium* (Consistoriul Parțial) – prezidat inițial de episcop, având ca membrii preoții și dascălii cercului bisericesc Cluj-Dăbâca, din acest organ formându-se mai târziu așa-numitul

6. *Representativum Consistorium* (Consistoriu Reprezentativ) – avându-și originea din anul 1775, acesta avea ca membrii preoți și profesori din Cluj, iar începând cu anul 1778 au fost aleși ca membrii ai consistoriului și persoane laice din eclesia clujeană. Până în secolul al XIX-lea Consistoriul și-a pierdut treptat caracterul preoțesc.

7. *Consistoriul de la Târgu Mureș* – în anul 1778 sinodul de la Avrămești a decis formarea unui consistoriu având ca membrii exclusiv persoane laice, sub prezidiul prim-curatorului Ferenc P. Horváth. Sfera de acțiune a acestuia cuprindea revizuirea dispozițiilor Consistoriului Particular sau Reprezentativ. Consistoriul de la Târgu Mureș și-a încetat funcțiunea odată cu introducerea președinției duale. În 1796 sinodul de la Călușeri a hotărât, ca președintele Sinodului și al Consiliului Suprem să fie din partea laică prim-curatorul, iar din partea bisericească episcopul. Principiul președinției duale este valid și astăzi.

Funcționarii organelor de conducere ale Bisericii

Din partea Bisericii, conducerea acesteia era asigurată de către episcop (superintendent), notarul general (generalis notarius) și directorul administrativ (os ecclesiae). Din partea mirenilor funcția cea mai importantă îi revenea prim-curatorului (generalis director, generalis curator).

Episcopul

Funcția de episcop a Bisericii Unitariene a fost garantată de legile principatului⁴⁵. Conform acestui fapt, doar cei aparținând religiilor recepte își puteau alege în mod liber un episcop. Superintendentul ales a devenit principalul conducător al confesiunii după primirea consfințirii (collationalis) din partea principelui. Cu privire la alegerea episcopului au fost aplicate următoarele criterii: se putea desfășura doar cu ocazia unui sinod, se putea alege doar dintre preoți hirotonisiți, procesul de votare se derula fără candidaturi, preotul cu cel mai mare număr de voturi ocupa scaunul episcopal. După alegerea sa, episcopul și-a depus jurământul în fața sinodului și a ocupat scaunul. În temeiul art. 9. al titlului 1. al *Approbata Constitutio* superintendentul ales legal a primit consfințirea principelui/domnitorului în funcție. În urma primirii collationalis-ului (document de consfințire), episcopul a depus jurământul de credință în numele Bisericii sale în fața persoanelor autorizate de către domnitor. Până în anul 1727 episcopul în funcție „a abdicat” la fiecare sinod și a însărcinat organul electoral cu realegerea sa ori destituirea sa din funcție. La sinodul din Târnăveni din 1787 s-a decis anularea acestui obicei cunoscut și în legislația civilă.

Notarul general al Bisericii (generalis notarius)

Funcția de notar general în Biserica Unitariană este cea de-a doua funcție ca importanță. Notarul general a fost ales de sinod sau așa numitul Generale Consistorium (Consistoriu General). Rolul notarului general a fost întocmirea protocoalelor și era locțiitorul episcopului. În Biserica Unitariană notarul general nu era candidat la episcopat, nu avea niciun privilegiu, el putând fi ales la fel ca oricare alt preot hirotonisit.

Oratorul bisericesc (Os ecclesiae)

Rolul acestuia a fost rugăciunea înaintea reuniunilor organelor Bisericii, precum și diferite sarcini administrative în cadrul Bisericii.

Prim-curatorul

Funcția de prim-curator a fost creată în anul 1718, în timpul ocupării bisericilor și a școlilor din vremea Contrareformei. După ocuparea abuzivă a școlii unitariene din Cluj, membrii laici ai dietei s-au reunit și au decis următoarele: Din cauza desființării a *mater ecclesiae* de la Cluj, susținerea institutului de învățământ superior a fost preluată de către Biserică. Pe lângă episcop a fost ales un prim-curator, iar, pe lângă protopopi, curatori districtuali. Primii prim-curatori ai Bisericii au fost: Sámuel Bíró și Mihály Simon, avându-i ca locțiitori pe Gergely Sándor, Ferenc Daniel, Gábor Gidofalvi, János Bongardus și Ferenc Teleki.

⁴⁵ *Approbata Constitutiones*, Oradea, 1653. partea I, titlul I, articolele 2 și 9.

Episcopii Bisericii Unitariene până în 1690

1. Ferenc Dávid 13 ianuarie 1568 – 2 iunie 1579.

Episcopul teritoriilor separate, Câmpia Maghiară și Banat a fost în perioada 1579-1590 Pál Karádi, născut în Székesfehérvár (1523).

2. Demeter Hunyadi 2 iunie 1579 – 6 iunie 1592.

3. György Enyedi 4 noiembrie 1592 – 24 noiembrie 1597.

4. János Kósa 14 decembrie 1597 – 3 ianuarie 1601.

5. Máté Torockai 24. ianuarie 1601 – 1616. (?)

6. Bálint Radecke 1616 – 18 august 1632.

7. Pál Csanádi 1 septembrie 1632 – 5 decembrie 1636.

8. Dániel Beke 17 decembrie 1636 – 14 martie 1661.

9. János Járαι 7 aprilie – 3 iunie 1661.

Timp de doi ani nu s-au putut convoca sinoade din cauza războaielor, astfel, în perioada respectivă scaunul episcopal a rămas liber.

10. Boldizsár Nagysolymosi Koncz 21 octombrie 1663 – 16 aprilie 1684.

11. Dániel Szentiványi Márkos 4 iunie 1684 – 12 mai 1689.

12. Pál Bölöni Bedő 19 iunie 1689 – 12 noiembrie 1690.